

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ENSURING THE RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED OF PERSONS: INTERNATIONAL LEGAL REGULATION AND EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Чиркін А.С., к. ю. н., доцент,
асистент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Храпська А.О., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена актуальній теоретико-методологічній тематиці, а саме: дослідженню особливостей правового статусу та забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні та зарубіжних країнах. У статті проаналізовано ключові міжнародні нормативно-правові акти у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб. Акцентовано увагу на тому, що основоположні ключові міжнародні стандарти захисту внутрішньо переміщених осіб, закріплені в актах ООН – це Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни, норми яких країни імплементують у національні законодавства з метою забезпечення останніх міжнародним стандартам. У науковій праці розглянуто досвід зарубіжних країн, зокрема Грузії, Республіки Молдова, Республіки Азербайджан у вирішенні проблем внутрішньо переміщених осіб. Окрім того, у науковій публікації досліджено доктринальні та законодавчі визначення правової категорії «Внутрішньо переміщена особа», з'ясовано особливості застосування термінологічних понять, а також виокремлено та досліджено підстави внутрішніх переміщень населення. У науковій праці виокремлено основні проблеми, які виникають при забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб, серед яких: існування проблем розміщення, працевлаштування, соціального забезпечення: забезпечення житлом, відновлення пенсійних виплат, грошових допомог, медичної допомоги тощо. За результатами проведеного наукового дослідження зроблено висновки про необхідність створення окремого органу, до компетенції котрого входило реалізація державної політики щодо ВПО. Акцентовано увагу на важливості взаємодії громадянського суспільства та держави при наданні допомоги внутрішньо переміщеним особам. А також зазначено, що в рамках українського та іноземного досвіду, владі України доцільно спробувати зробити такі кроки на шляху ефективнішого забезпечення прав ВПО: введення додаткових штатних одиниць у соціаліст населення; забезпечення інформаційною базою, сайтами, операторами, які б надавали консультації в областях; створення карти поселень; введення додаткових пільг при поселенні в сільській місцевості; розробка нових проектів для студентів/учнів; безперервний моніторинг існуючих та всіх наступних впроваджень.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, правовий статус, забезпечення прав, досвід зарубіжних країн.

The article is dedicated to the actual theoretical and methodological problems of the modern science of sovereign life, and to itself: to the special features of the legal status and security of the rights of internal movement of persons in Ukraine and foreign countries. The article analyzes the key international legal and regulatory acts in the sphere of protection of internal displacement. Emphasis is placed on the fact that the fundamental key international standards for the protection of internal displacement of persons, enshrined in UN acts – the core principles for the provision of displacement of persons from the middle of the country, the norms of these regions to implement the national legislation of the liver without the people. At the scientific practice, the foreign countries, the zocrema of Georgia, the Republic of Moldova, the Republic of Azerbaijan have been examined at the top problems of internal displacement of persons. On top of that, scientific publications have doctrinally assigned the legal category "Internally displaced person", explained the specificity of terminological understanding, and also confirmed that the internal displacement of the population has been established. In naukoviy pratsi viokremeno osnovni problems SSMSC vinikayut at zabezpechenni rights vnutrishno peremissheni osib, Sereda yakih: isnuvannya problems rozmischennya, pratsevlashtuvannya, sotsialnogo zabezpechennya: zabezpechennya Zhitlo, vidnovlennya pensiynih viplat, Penny Relief, medichnoi Relief toshcho In the result of conducted NAUKOVO doslidzhennya зроблено visnovki about neobhidnist created by a body whose competence included the implementation of the state policy regarding the VPO. Emphasis is placed on the importance of mutual relations between the community and the state while providing assistance to internal displacement of persons. It was also noted that in the framework of Ukrainian and foreign experience, the Ukrainian authorities should try to take the following steps to more effectively ensure the rights of IDPs: the introduction of additional staff units in social protection; providing information base, sites, operators who would provide advice in the regions; creating a map of settlements; introduction of additional benefits when settling in rural areas; development of new projects for students; continuous monitoring of existing and all subsequent implementations.

Key words: internal displacement of individuals, legal status, security of rights, access to foreign countries.

В результаті анексії Автономної республіки Крим, збройного конфлікту на територіях Донецької, Луганської областей, проведення Антитерористичної операції на Сході України з початку 2014 року багато людей були змушені покинути місця свого постійного проживання. З метою соціальної підтримки та появи першої хвилі внутрішньо переміщених сімей (осіб) у жовтні 2014 року Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг».

За даними Уряду України, з часу початку в 2014 році конфлікту на сході країни та окупації Криму, в Україні нараховується близько 1,5 млн ВПО. В результаті з'явилося поняття внутрішньо переміщених осіб, а на законодавчому рівні і досі триває постійний процес, спрямований на посилення захисту їх прав, свобод та гарантування пільг.

Надалі у зв'язку з активною збройною агресією Російської Федерації з лютого 2022 року понад 11 мільйонів українців були змушені переселитися в безпечніші області країни чи за кордон, внаслідок чого перед органами держав постають нові виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням громадян, що призводить до зростання навантаження на локальних ринках праці, існування проблем розміщення, працевлаштування, соціального забезпечення: забезпечення житлом, відновлення пенсійних виплат, грошових допомог, медичної допомоги тощо. Крім того, серед внутрішньо переміщених осіб велика кількість дітей, осіб похилого віку та осіб з обмеженими фізичними можливостями, тобто особливо вразливі категорії людей, які потребують особливої уваги та підтримки.

Як свідчать останні статистичні дані, у 2020 році кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у світі склала 55 мільйонів осіб. Як повідомили у спільному звіті Центру

моніторингу внутрішнього переміщення (IDMC) та Норвезької ради у справах біженців (NRC), ця кількість ВПО є рекордно високою з моменту початку їхнього підрахунку цими установами [17].

Питання міграційної політики, зокрема дослідження особливостей правового статусу внутрішньо переміщених осіб, забезпечення належної реалізації прав останніх знайшло своє відображення у працях таких учених: В. С. Андрєєва, О. М. Балакіревої, К. С. Батигіна, Н. Б. Болотіної, С. Б. Булеци, А. В. Бурки, С. В. Вишновецької, Гай С. Гудвін Гілла, М. Т. Кобець, О. І. Котляр, К. О. Крохмальової, О. І. Кульчицької, Т. Р. Кульчицького, В. Кьоліна, Я. В. Лазур, М. В. Меджул, Є. В. Микитенка, Е. Муні, П. Д. Пилипенка та ін.

Як вже було зазначено, збройні конфлікти, в тому числі і на території України, мали своїм наслідком появу нового суб'єкта – внутрішньо переміщеної особи [1]. З метою розробки ефективних та дієвих механізмів державного управління, котрі б, у свою чергу, створили можливість найближчим часом дати позитивні зрушення в умовах обмежених матеріальних та фінансових ресурсів, необхідно, на нашу думку, приділити увагу доробкам та напрацюванням міжнародних організацій, передусім Організації Об'єднаних Націй (надалі за текстом – ООН). Окрім того, надзвичайно корисним може стати і дослідження вдалого та апробованого практикою досвіду зарубіжних країн, які вирішували тотожні проблеми. Досвід у розробці та запровадженні державної політики, що стосується питання внутрішньо переміщених осіб, має стати цінним та необхідним для України, оскільки ці питання розв'язуються в обраних для дослідження державах впродовж 15–20 років, що дає змогу оцінити результативність здійснених заходів, визначити помилки і слабкості застосованих підходів [2]. Усе це і обумовлює актуальність обраної для наукового дослідження проблематики.

Загалом міжнародний захист прав внутрішньо переміщених осіб здійснюється через діяльність міжнародних організацій та прийняті ними міжнародно-правові акти у сфері захисту зазначених осіб. Сьогодні основоположні ключові міжнародні стандарти захисту внутрішньо переміщених осіб, закріплені в актах ООН – це Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни (1998) [3], Ради Європи – Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (надалі – ПАРЕ) «Щодо майна біженців та переміщених осіб» [4], Рекомендація ПАРЕ – «Забуті люди Європи: захист прав людини осіб, переміщених на тривалий час» [5], «Державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб» [6], Принципи щодо реституції житла та майна біженців і внутрішньо переміщених осіб («Принципи Піньейру») [7], Організації з безпеки та співробітництва в Європі – Рішення Ради Міністрів ОБСЄ «Елементи конфліктного циклу, пов'язаного з підвищенням потенціалу ОБСЄ з раннього попередження, терміновими діями, сприянню діалогу, підтримки посередництва та після конфліктного відновлення» та ін.

Вище перелічені нормативно-праві акти регламентують комплекс проблемних питань, зокрема у соціально-забезпечувальній сфері (відновлення та/або отримання документів, працевлаштування, відновлення та отримання пенсійних виплат, грошових допомог, медичної допомоги, надання тимчасового житла). Окрім того, усі вони можуть бути охарактеризовані як фундамент для розробки внутрішньої політики у сфері захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в кожній країні, яка цього потребує, що обумовлено тим, що національне законодавство у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб «вбудовуватиметься» відповідно до міжнародних стандартів.

Ключовим міжнародним нормативно-правовим актом є Керівні принципи, у вступі яких міститься визначення осіб, переміщених всередині країни як осіб чи групи осіб,

яких примусили або вимусили покинути чи залишити своє житло чи місця постійного проживання, зокрема, в результаті чи з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, постійних проявів насилля, порушення прав людини, природних чи техногенних катастроф, і хто не перетинав міжнародно-визнаних державних кордонів. При цьому, зазначені причини переміщення не є вичерпними, про що свідчить слово «зокрема». Переміщені всередині країни особи є громадянами своїх держав і мають широке коло громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав [3]. Варто акцентувати увагу на тому, що останніми роками більшість урядів зарубіжних країн імплементували положення «Керівних принципів» до їх національного законодавства, зокрема, Азербайджан, Грузія, Казахстан.

З метою ґрунтовного та всебічного розкриття обраної для дослідження проблематики, вважаємо, по-перше, за доцільне звернутися до законодавства зарубіжних країн щодо визначення поняття «внутрішньо переміщена особа» та навести доктринальні визначення. Так, вчена Басова І. С. під внутрішньо переміщеною особою розуміє правоздатну фізичну особу, яка внаслідок свого галузевого правового статусу виступає носієм відповідних прав і обов'язків, передбачених загальним та спеціальним законодавством [1]. Уніфіковане визначення ВПО міститься і в Керівних принципах ООН [3] з питання про переміщення осіб всередині країни було запропоновано визначення ВПО, яке також включало в себе осіб, які постраждали від стихійних лих. Наприклад, відповідно до Закону Грузії «Про ВПО-переслідуваних» внутрішньо переміщеною особою визнається громадянин Грузії чи особа без громадянства, яка постійно проживає в Грузії та яка змушена була покинути місце свого звичайного проживання й переміщена у межах території Грузії у результаті загрози її життю, здоров'ю чи свободі або життю, здоров'ю чи свободі членів її сім'ї у зв'язку з агресією іноземної держави, внутрішніми конфліктами або масовими порушеннями прав людини [9]. Що стосується українського законодавства, то у Законі України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» закріплено, що ВПО – це особа, котра була змушена залишити чи покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. У чинному українському законодавстві не йде мова і про громадян України, які вимушені покинути місце свого проживання на території іноземної держави. Вважаємо, що ці прогалини мають бути усунені українським законодавцем [11].

Наразі вважаємо за доцільне зосередити увагу на підставах визнання осіб внутрішньо переміщеними, які різняться у законодавствах обраних для дослідження країн. Варто зазначити, що відсутність у законодавствах окремих країн серед підстав визнання осіб внутрішньо переміщеними надзвичайних ситуацій чи стихійних лих та акцентування уваги на порушенні прав людини або загрози життю громадян через збройні конфлікти чи окупацію, очевидно, викликані історичними передумовами. Адаже в таких державах, як, наприклад, Грузія, Україна чи Хорватія, відповідні законодавчі акти, присвячені правовому статусу ВПО, були розроблені й прийняті безпосередньо після виникнення на їх території фактів збройної агресії, тимчасової окупації, воєнних дій тощо. Питання про осіб, переміщених з екологічних причин, було частиною міжнародної нормативної бази, проте, законодавство Грузії не вважає стихійні лиха достатньою підставою для надання статусу вимушених переселенців [12, с. 3].

Проаналізувавши національне законодавство наведених вище країн, що регламентує правовий статус ВПО, ми можемо зазначити про те, що у зазначених вище кра-

їнах ВПО надаються такі види соціального захисту, як: грошові виплати (одноразові або щомісячні); тимчасове проживання у спеціальних закладах (осіб похилого віку, дітей, родин осіб з інвалідністю); медична допомога; надання медичних препаратів та лікарських засобів; пільги у сфері освіти (зарахування дітей до дошкільних закладів, здобуття середньої освіти); гуманітарна допомога тощо [8].

Також цікавим є досвід Грузії в частині запровадження програм, спрямованих на подолання проявів дискримінації щодо внутрішньо переміщеної особи; застосування диференційованого підходу до визначення соціально-безпечувальних заходів з використанням бальної системи оцінки потреб внутрішньо переміщених осіб з метою надання допомоги найбільш уразливим категоріям з них; розширення цільових державних програм соціального захисту внутрішньо переміщених осіб; запровадження тимчасових податкових пільг для роботодавців, які працевлаштовують внутрішньо переміщених осіб. Програми з подолання проявів дискримінації щодо внутрішньо переміщених осіб повинні розроблятися й в Україні із залученням зазначених осіб, представників громадських об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадських діячів, волонтерів. Сербський досвід може стати корисним для українського законодавця в частині покладення на державні органи обов'язку надання всіх необхідних для внутрішньо переміщеної особи документів, а також сприяння в їх видачі або заміні при втраті чи пошкодженні внаслідок переміщення [13, с. 449–450].

Продовжуючи розкриття обраної для дослідження проблематики, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що окрім нормативної основи для забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб у кожній державі має повинна бути не лише сформована, а і реально функціонувати й інституційна. Наприклад, у Сербії було сформовано окремий Комісаріат із питань біженців та міграції, основною функцією якого є забезпечення підтримки, облік та прогнозування роботи з ВПО, надання допомоги родинам внутрішньо переміщених.

Досліджуючи можливість запозичення окремих управлінських технологій зарубіжних країн та досвіду міжнародних організацій, вважаємо за доцільне зосередити увагу на досвіді Азербайджана, Молдови, Грузії, про які ми вже згадували у нашій науковій праці.

Розглянемо досвід Грузії в роботі з ВПО. Так, хвили переселення внаслідок збройних конфліктів у Грузії (1992–1993 роки; 1989–1992 роки; після 2008 року [14]. Основні проблеми, що визначалися керівництвом Грузії на той період, були аналогічні сьогоденним проблемам України, а саме: у період першого конфлікту розселення проводилося хаотично, оскільки передбачалося, що це тимчасовий захід, тому спершу людей заселяли в готелі, санаторії та будинки відпочинку, потім в дитячі садки, а потім прийшла черга пристосованих громадських будівель, при цьому абсолютно не враховувалися специфіка початкового місця проживання ВПО (місто-село), наявність робочих місць (тотальне безробіття того часу), необхідність подальшого використання будівель за прямим призначенням (наприклад, дитячих садків, лікарень), приналежність до громади, можливості інфраструктури. З 2005 року керівництво країни починає розробку державної Стратегії щодо внутрішньо переміщених осіб, а в 2009 році створено окремий Керівний комітет зі справ ВПО, основними задачами якого було надання постійного житла ВПО, або раціональне розміщення з урахуванням умов проживання та соціально-економічним станом окремих регіонів країни; соціально-економічна інтеграція і доступ до кваліфікованої медичної допомоги і якісної освіти; перебудова системи управління; створення інфра-

структури, яка в подальшому стала використовуватися для рушення низки інших важливих соціально-економічних проблем; участь ВПО у прийнятті рішень для уникнення ускладнень тощо [15].

Наступним розглянемо досвід Азербайджану щодо вирішення проблем з внутрішньо переміщеними особами. Воєнні дії у Нагірному Карабаху спричинили внутрішнє переселення ще в останні роки існування СРСР (1988–1990), однак проголошення незалежності Азербайджану та Вірменії з 1991 року перетворили конфлікт у міждержавний [16]. Для врегулювання проблеми ВПО у 1992 році було прийнято Закон «Про статус біженців та вимушених переселенців», нині діє його редакція від 1999 р. Закон передбачає цілу низку соціальних гарантій. Зокрема, надання тимчасового місця проживання; безкоштовний проїзд і провіз майна до тимчасового місця проживання; медичне обслуговування та надання лікарських препаратів; першочергове розміщення в спеціальні соціальні установи інвалідів та людей похилого віку з числа ВПО; отримання матеріальної допомоги. ВПО надається сприяння в працевлаштуванні, у разі перекваліфікації на час навчання виплачується середня заробітна плата за новою спеціальністю. Соціальні гарантії ВПО було деталізовано в законі «Про соціальний захист вимушених переселенців і осіб, притягнених до них», прийнятому у 1999 р. Водночас створено Соціальний фонд захисту вимушених переселенців, основними завданнями якого стало створення необхідних умов для працевлаштування ВПО та зайняття підприємницькою діяльністю шляхом встановлення квот в державних установах та організаціях, створення нових робочих місць. За неможливості забезпечити ВПО постійним місцем роботи, їх також залучають до тимчасових чи сезонних робіт.

В рамках українського та іноземного досвіду, владі України доцільно спробувати зробити такі кроки на шляху ефективного забезпечення прав ВПО: введення додаткових штатних одиниць у соцзахист населення; забезпечення інформаційною базою, сайтами, операторами, які б надавали консультації в областях; створення карти поселень; введення додаткових пільг при поселенні в сільській місцевості; розробка нових проектів для студентів/учнів; безперервний моніторинг існуючих та всіх наступних впроваджень [18].

Таким чином, проаналізувавши усе вищевикладене, ми можемо зробити цілком логічний висновок про те, що досвід зарубіжних країн свідчить про досить різні шляхи та підходи до врегулювання проблемних питань внутрішньо переміщених осіб. Сьогодні питанням забезпеченню реалізації прав внутрішньо переміщених осіб повинно стати одним із пріоритетних напрямків державної політики кожної країни. Доречним також вбачаємо створення окремого органу, до компетенції котрого входило реалізація державної політики щодо ВПО. Не менш важливим залишається взаємодія громадянського суспільства та держави при наданні допомоги внутрішньо переміщеним особам. Органи державної влади кожної країни повинні вивчати, досліджувати та досвід інших країн з метою ефективного розв'язання проблем з ВПО. Враховуючи те, що Україна немає відповідного досвіду роботи з ВПО, то використання міжнародних напрацювань, досвіду зарубіжних країн є доречним і вкрай необхідним. Не менш важливим для розв'язання проблем ВПО необхідними є розробка спеціальної нормативно-правової бази, адміністративних органів з її виконання, координація зусиль різних відомств, а також належне фінансування з державного бюджету програм підтримки ВПО. Враховуючи обмеженість ресурсів в умовах конфлікту, значну допомогу можуть надати міжнародні організації, співпраця з якими повинна займати належне місце в рамках політики захисту ВПО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басова І. С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 21.04.2022).
2. Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/migrac_probl-a598d.pdf (дата звернення: 21.04.2022).
3. Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 21.04.2022).
4. Щодо майна біженців та переміщених осіб : резолюція ПАРЕ від 28.01.2010. URL: <https://rm.coe.int/16806b5a6d> (дата звернення: 21.04.2022).
5. Забуті люди Європи: захист прав людини осіб, переміщених на тривалий час : рекомендація ПАРЕ від 24.06.2009. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/idps2ukrasset_publisher/apxzANo4kCFp/content/human-rights-protection-in-situations-of-forced-displacement-european-standards-and-constitutional-jurisprudence?inheritRedirect=false (дата звернення: 21.04.2022).
6. Державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб : рекомендація ПАРЕ від 05.04.2006. URL: <https://rm.coe.int/16806b5ab1> (дата звернення: 21.04.2022).
7. Принципи щодо реституції житла та майна біженців і внутрішньо переміщених осіб : рекомендації ООН від 11.08.2005. URL: <https://rm.coe.int/16806b5a6d> (дата звернення: 21.04.2022).
8. Козинець І. Г., Паніна Ю. С. Поняття «внутрішньо переміщеним особам». URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_12\(1\)_61](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_12(1)_61) (дата звернення: 21.04.2022).
9. The Law of Georgia on Internally Displaced Persons – Persecuted № 335-II S 1996 (updated 2001). URL: <http://legislaOnline.org/documents/acEon/popup/id/5529/> (дата звернення: 21.04.2022).
10. Менджул М. В., Паніна Ю. С. Поняття «внутрішньо переміщена особа»: порівняльний аналіз законодавства України та зарубіжних країн. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 296.
11. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 21.04.2022).
12. Натія Челидзе. Лица, ищущие убежища, беженцы и внутренне перемещенные лица (ВПЛ): проблемы социальной сплоченности в Грузии. 2013. С. 3.
13. Басова І. С. Внутрішньо переміщені особи в документах ООН. Напрями розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю каф. труд. та госп. права Харк. нац. унів. внутр. справ (м. Харків, 3 лист. 2017 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 448–451.
14. Офіційний сайт Міністерства Грузії у справах осіб, вимушено переміщених з окупованих територій, біженців та розселення. URL: <http://www.mra.gov.ge/eng/static/55> (дата звернення: 21.04.2022).
15. Тухашвили М. Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии / КАРИМ-Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Пояснительная записка 13/104. URL: http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-104.pdf (дата звернення: 21.04.2022).
16. Юнусов А. Просители убежища, беженцы и вынужденно перемещенные лица в Азербайджане: проблемы и перспективы КАРИМ-Восток. Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Пояснительная записка 13/124. URL: http://www.carimeast.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-124.pdf (дата звернення: 21.04.2022).
17. У 2020 році зафіксували рекордну кількість ВПО. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%83-2020-%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96-%D> (дата звернення: 21.04.2022).
18. Алімова І. Є. (2018). Практика зарубіжних країн у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.52.2017.149418> (дата звернення: 21.04.2022).